

Ege Coğrafya Dergisi, 17/1-2 (2008), 61-71, İzmir
Aegean Geographical Journal, 17/1-2 (2008), 61-71, İzmir—TURKEY

TÜRK YE'DE YERLEMEKÖLOJİSİ ÜZERİNDE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Evaluations on the Environmental Geography of Settlements in Turkey

Semra SÜTÇÜ

*Ege Üniversitesi Etilim Fakültesi Coğrafya Bölümü 35100 Bornova- İzmir
semra.sutcu@ege.edu.tr*

Abstract

This article explains the settlement evolution in respect to their environmental elements in Anatolia. Anatolia is inhabited since Prehistoria and the establishment of the settlements are old related to the geographical possibilities, such as convenient climate, fertile soils and sufficient water resources. So, many of settlements, in the country, have continued their existence since ancient times due to their favourable environmental conditions. However, these settlements have both convenient environmental possibilities and some inconvenient conditions. In brief, the environmental geography conditions of the settlements in Anatolia will be explained with their positive and negative situations in the article.

Keywords : Anatolia, settlement, ecology, environment.

Öz

Yerleşmelerin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde ekolojik çevre unsurlarının doğrudan ve çok önemli rolü bulunmaktadır. Öncelikle insanlar yerleşme yerini seçerken iklimin elverişliliği, verimli topraklar, suyun varlığı, jeomorfolojinin imkan verdiği ulaşım ve savunma kolaylıkları gibi çevre unsurlarına dikkat etmişler ve bu özelliklerin hepsine ya da birkaçına sahip olan alanları, yerleşmelerin kurulması için tercih nedeni olarak kabul etmişlerdir. Ancak, bazen ekolojik çevre yerleşmeler için hem olumlu hem de olumsuz şartları birarada barındırmaktadır. Anadolu tarih öncesi (Prehistorya) çağlardan itibaren yerleşmelere sahne olmuş geniş bir bölgedir. Anadolu'da yerleşmelerin bu kadar eskiye gitmesi, hiç kuşkusuz, iklim, toprak ve su kaynakları bakımından coğrafi olanakların yüksek olmasıyla ilgilidir. Bu çalışmada, ülkemizde yerleşmelerin kurulup gelişmesinde etkili olan coğrafi çevre şartlarını olumlu ve olumsuz yönleri ile birlikte değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Anadolu, yerleşme, ekoloji, çevre.

Giri

Yerle melerin do u u, birden fazla sayıda aile bireyinin bir araya gelmesi ve yerle ilecek yerin seçimi ile ba lar. Yerle ilecek yerin seçiminde ise insanların ihtiyaçları ve yürütülecek ekonomik faaliyetin türü belirleyici olmaktadır. Su, verimli tarım toprakları ve savunmaya elveri lilik gibi faktörler, özellikle ilk yerle melerde önemli olmu tur. Nitekim, dünya üzerinde ilk yerle melerin Mısır'da Nil vadisinde, Hindistan'da Ganj ve ndus vadilerinde ve Mezopotamya'da kurulmu olması, bu alanların zengin su kaynakları ve verimli toprak varlığı ile yakından ili kilidir. Anadolu da tarih öncesi (Prehistorya) ça lardan itibaren yerle melere sahne olmu geni bir bölgedir. Anadolu'da yerle melerin bu kadar eskiye gitmesi, di er alanlarda oldu u gibi, iklim, toprak ve su kaynakları bakımından co rafi olanaklarının yüksek olmasıyla ilgilidir. Bu bakımdan, Anadolu her zaman yerle melerin kurulması için çekicili e sahip olmu tur. Öte yandan, tarihte meydana gelen hemen hemen bütün göç dalgalarında, Anadolu köprüba ı ya da di er kıtalara gitmek için bir yol olarak dü ünülmemi , aksine yerle ilen, yurt edinilen bir yer olmu tur (Tunçdilek, 1986; 17). Bütün Anadolu yerle melerinde toprak önemli bir faktör olmu ve alüvyal ova tabanları, aynı nitelikteki vadi olukları, verimli toprakları olan plato düzlükleri yerle im yeri olarak seçilmi tir. Örne in, Edirne, Bursa, Aydın, Konya gibi ehirlere bu verimli topraklara ba lı olarak ortaya çıkmı tir. Yine, lkça ın Anadolu kentleri, verimli toprak olgusundan sonra, daha ça ın ba larından itibaren büyük bir geli me göstermi olan "kervan yolları ve ticareti" ile ili kilerini peki tirmi ve bu yolların güzergahları üzerinde geli mi lerdir. Bu nedenle lkça Anadolu yerle melerinin önemli bir kısmı özellikle yol boylarını, önemli geçitlerin civarını, nehirlerin kav ak noktalarını sit olarak seçmi lerdir. Örne in temelleri lkça içinde atılan Eski ehir (antik Doryleaum) kentinin kurulu u ve varlığını günümüze kadar sürdürebilmesinde Porsuk suyunun yaratımı oldu u verimli avülyal ovanın yanında, lkça dan günümüze kadar Marmara bölgesi ile ç Anadolu arasında uzanan karayollarının bu kentten geçmesi de etkili olu tur.

Anadolu'da Eski ehir gibi, pek çok yerle me lkça dan itibaren varlığını sürdürebilmi ken, bazıları da de i en artlara ba lı olarak ortadan kalkmı tir. Ancak, ortaya çıkan yeni yerle melerin de genel olarak ilk yerle melerdeki dinamiklere ba lı olarak geli tikleri görülmektedir. Nitekim, Türkiye haritasına bakıldı ında yerle melerin vadi içlerinde, tektonik depresyonlarda, platolarda ya da kıyılarda yer aldı ı görülür. Yani, ilk yerle melerde etkili olan suyun varlığı, verimli topraklar, ula ım kolaylığı gibi faktörlerin, daha yeni yerle melerde de etkili oldu u ortadadır. Ancak, bu yerle me yerlerinin olumlu artları yanında bazı olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Özellikle, günümüzde hızlı nüfus artışıyla birlikte, kaynakların a ırı kullanımı sonucunda bu olumsuz artlar daha da etkili olmaya ba lamı tir. Örne in, depresyonlarda bulunan Bursa, Erzurum, Malatya, Elazığ gibi kentlerimiz bugün ba ta hava kirlili i olmak üzere çok çe itli çevre sorunları ile kar ı kar ıyadır. Yine, depresyonlarda, vadi tabanlarında ve alüvyal dolgu üzerinde yer alan kentler sık sık ta kınlar ya amakta ya da depremlerden etkilenmektedirler.

Türkiye'de Yerle melerin Kurulu ve Geli mesinde Etkili Olan Ekolojik Çevre Unsurları

Türkiye'nin co rafi konumu ve bu konuma ba lı olarak geli en yer ekileri, iklim, toprak, bitki örtüsü gibi ekolojik çevre unsurlarının kombinasyonu, daha önce de ifade etti imiz gibi, tarih öncesi (Prehistorya) ça lardan itibaren insanların yerle imine olanak vermi tir. Nitekim, yapılan paleoarkeolojik ara tırmalar Türkiye'de insan faaliyetlerinin Paleolitik'in bütün ça larında mevcut oldu unu ortaya çıkarmı tir (Tunçdilek,1986: 10).

İlk insanlar Paleolitik boyunca do al çevre artlarından etkilenmi , yeryüzü ekileri, iklim ko ulları ve bitki örtüsü onlar için daima önem ta ımı tir. Çünkü, bu dönem insanları bu çevre ko ullarıyla birebir ya amı lardır. Dolayısıyla, barınma yeri, kullanılan malzeme ve ya am biçimi do rudan bu artların özelli ini yansıtmı tir. Paleolitik'teki en önemli do al çevre etkisi ku kusuz iklime ba lı olarak meydana geli tir. öyle ki; Alt Paleolitik buluntuların yalnızca açık

Evaluations on the Environmental Geography of Settlements in Anatolia

hava buluntu yerlerinde ele geçmesi, iklimin insanların açık havada yaşayabilmelerine uygun olabileceği, buna karşılık iklimdeki soğuma ile birlikte (muhtemelen Orta ve Üst Paleolitik'te) insanların mağaralarda yaşamaya başladıkları anlaşılmaktadır (Karadoğan ve Tonbul, 2005; 193).

Ülkemizde, Paleolitik'e ait mağara yerleşmeleri Antalya (Beldibi, Karain, Öküzini), Alanya (Kadıni), Isparta ve Hatay'da (Samandıra) bulunmuştur. Buralarda mağara yerleşmelerinin ortaya çıkışında hiç kuşkusuz, Toros dağ silsilesinin jeolojik yapısının mağara oluşumuna elverişli olması en önemli faktördür. Aynı nedenle, Doğu Anadolu'da da Paleolitik'e ait yerleşmeler Güneydoğu Toros dağlarında yer almıştır. Bunun yanında, Toros dağlarının o dönemde yoğun ormanlarla kaplı olması, buna dayalı olarak avcılık için yüksek potansiyel taşıması, bu bölgelerde Paleolitik yerleşmeler için ideal şartlar yaratmıştır.

Neolitik'te, Paleolitik mağara yaşamı ve onun ürünü olan avcılık ve toplayıcılık ekonomisinin yerini, yerleşik düzene bağlı olarak tarla kültürleri ile hayvancılık almıştır. Böylece yerleşik yaşam suya ve verimli toprak özelliklerine bağlı olarak büyük akarsuların taşınan alanlarında, verimli toprakları olan plato düzlüklerinde ve vadi oluklarında gelişmiştir. Anadolu'daki başlıca Neolitik yerleşmeleri Ergani'nin güneybatısındaki Çayönü, Göller Yöresi ve Konya ovasının güney kesiminde kurulmuştur. Yerleşmelerin buralarda kurulmasının en önemli nedenleri, göl ve akarsulardan su temin edilmesi, dağlık kesimlerden odun sağlanması ve avcılık yapılması, göllerin kenarlarındaki düz alanların tarıma uygun olmasıdır. Günümüzden yaklaşık 9000 yıl önce kurulan bu yerleşmelere örnek olarak Çumra yakınındaki Çatalhöyük, Beyşehir gölü civarındaki Süberde, Burdur gölü yakınındaki Hacılar, Tuz gölüne dökülen Melendiz çayı kıyısındaki Aıklıhöyük yerleşmeleri verilebilir (Atalay, 2005: 126).

Geç Kalkolitik'te de Türkiye'nin hemen her bölgesinde yerleşme birimleri meydana gelmiştir. Nitekim, arkeolojik kazılar bu çağa ait saptanabilen yerleşme merkezlerinin İstanbul'da Fikirtepe, Samsun'da Kıztepe, Ç Anadolu'da Büyük Göllücek, Göller yöresinde Kuruçay, Amik ovası, nihayet Doğu Anadolu'da yer aldığı ortaya çıkarılmıştır.

Eski Tunç Çağının (M.Ö. 3000–2000 yılları) en ilginç yanı, yerleşmelerin Türkiye'nin bütünü üzerine yayılması olmuştur. Bu çağın diğer bir özelliği, yerleşme birimlerinin örgütlenmesinde yerleşmelerin meydana gelmesi olmuştur. Kalkolitik Çağa kadar köyümsü topluluklar halinde ve kısmen bağımsız sosyal birliklerden meydana gelen yerleşmeler, bu dönemde yönetecek idareci sınıfın ortaya çıkması izlenimini taşımaktadır. Kuşkusuz bu örgütlenme ve idareci sınıfın doğması, yerleşme birimleri arasında köyden farklı bir merkezin yani "kent" gibi bir yerleşme biriminin doğmasına neden olmuştur. Sulu tarımın başlaması olduysa da ürün de kentlerin ortaya çıkmasını hazırlamış, besin üretimi yapmayan kentlerin nüfusu, artı ürüne ya da ürün fazlasına bağlı kalmıştır. Ürün ne kadar bol ya da fazla ise, kentler o kadar büyümüşlerdir (Güvenç, 1996: 166, 175).

Ortam koşullarının yerleşmelerin gelişimi ve organizasyonu üzerindeki etkileri ilkça da Anadolu'nun batı, iç ve doğusunda gelişen uygarlıklarda daha iyi gözlemlenebilmektedir. Örneğin, Doğu Anadolu'nun yüksek bir plato üzerinde yer aldığı kütleli dağlar ve dağ dizileri ile bunlar arasında uzanan geniş plato düzlükleri, vadi olukları ve depresyonlardan meydana gelen yeryüzü ekileri, bu bölgede Urartu devletinin, ufak kompartımanlar içinde bulunan yerel devletlerin kendisine bağlanması ile bir konfederasyon eklinde idare edilmesine neden olmuştur (Tunçdilek, 1986: 22). Batı Anadolu'da bulunan Friglerin ev tipleri bölgenin biyo-klimatik koşullarından kaynaklanmıştır. İkliminin daha yumuşak ve ormanların da çok yaygın olması nedeniyle evler, Ç Anadolu'daki (Hitit) kerpiç evlerin aksine, ağaç kütüklerden yapılmıştır.

Ege Bölgesi'nin, Büyük Menderes, Gediz, Bakırçay gibi verimli toprakları üzerinde yer alan ve sınırları Kütahya'ya kadar uzanan Lidyalılar, bu verimli topraklar üzerinde yoğun biçimde tarım faaliyetleri sürdürmüşler ve M.Ö. 700–546 yılları arasında Lidya Krallığı dünyanın en varlıklı devletlerinden biri haline gelmiştir. Sart çayının alüvyonları içinde altının bulunması Lidya'nın zenginliğini bir kat daha artırmıştır (Foto 1).

Ege Bölgesi'nin kıyı kesiminde bulunan İyonlar ise Frigler, Hititler ya da Urartulardan farklı olarak, ya amlarını topraktan çok denizden sağlama yolunu seçmişlerdir. Nitekim, Anadolu kıyılarında

geli en kıyı kentlerinin büyük bir kısmı koloniyal faaliyetin, yani kıyı ticaret istasyonlarının evrimle mesinden meydana gelmiştir. Bu koşullar do rultusunda kıyı kentlerinin bazıları toprak faktörünü de erlendirmeyi hemen hiç düşünmemişlerdir. Böylece kıyı kentleri deniz ticaretine dayanan faktörlerden güç almışlardır. Bu kentlerin ortaya çıkışı ve gelişmesini hazırlayan co rafi çevre artlarının zamanla değişmesi, bunların ilkça daki önemlerini kaybetmesine neden olmuştur. Örneğin, Biga yarımadasında, Karamenderes Nehri yatağını doldurarak ta kın delta ovasını meydana getirmiş ve eski bir kıyı kenti olan Truva içeride kalmıştır. Aynı ekilde Küçük Menderes Nehri Efes'i, Büyük Menderes Nehri Milet'i, Tarsus Irmağını Tarsus'u, Aksu Irmağını Perge'yi denizden içeride bırakarak bunları birer kara kenti haline getirmişlerdir (Foto 2). Sonuçta, ilkça ın önemli birer liman kenti olan Efes, Milet, Perge, Truva günümüze kadar varlıklarını sürdürememişlerdir. Bunların aksine, İzmir'in (Smyrna) ilkçalardan itibaren devamlılığını ve gelişimini sürdürmesi, hiç kuşkusuz diğerlerinden daha üstün bir co rafi konuma ve elverişli doğal çevre olanaklarına sahip olması ile ilgilidir. Böylece, İzmir günümüzden yaklaşık 8000 yıl öncesinde (M.Ö. 6500), körfezin doğu ucunda yer alan küçük bir yarımada üzerinde doğal liman ve verimli kıyı ovasının varlığına bağlı olarak kurulmuştur (Derin, 2007a: 381, 2007b: 224). Yine, İzmir kent çevresinin topografik özellikleri yakın zamana kadar, karadan gelebilecek tüm saldırıları engelleyecek dar geçitlerle savunmada stratejik önem kazandırmış, İzmir Körfezi ise kent açısından Ege Denizi'nden gelebilecek saldırılarda stratejik bir önem taşıması ve kentin deniz ticaretine katılmasını sağlamıştır. Bunun yanında, kentin yakın çevresinde ve hinterlandında verimli topraklara sahip ovaların varlığı ve çeşitli tarım etkinliklerine olanak veren elverişli iklim koşulları doğal çevrenin kent gelişiminde ortaya koyduğu temel unsurlardır. Sonuç olarak İzmir, konum ve co rafi çevrenin sağladığı avantajlar sayesinde kuruluş döneminden başlayarak günümüze kadar sürüp gelen gelişme ve duraklamalarla varlığını koruyabilmiş kentlerden biri olmuştur (Koçman,1991: 101, Karada ,2000: 44).

İlkça ın Anadolu yerleşmelerini, verimli topraklar ve su olgusundan sonra ticaret yollarına bağlı bir

gelişim içinde olmuştur. Buna bağlı olarak da ilkça Anadolu kentlerinin hemen en önemlileri özellikle yol boylarını, önemli geçitlerin civarını, nehirlerin kavak noktalarını sit olarak seçmişlerdir. Hem yolları hem de ekili ve dikili toprakları kontrol etmeye yönelik söz konusu yerleşim yerleri bölgesel olarak bugün de fonksiyonlarını muhafaza ettiklerinden, uzun ömürlü kentlerin gelişme sahaları olmuştur. Bununla birlikte, günümüzdeki yerleşmelerin kuruluş yeri ve gelişiminde de, ilkça Anadolu yerleşmelerinde olduğu gibi, ekolojik çevre unsurlarının önemli olduğunu görmekteyiz. Bu unsurların yanında yine akarsuların ve tarım topraklarının geldiği bir gerçektir. Nitekim, ekilimdeki Türkiye haritasına bakıldığında, yerleşmelerin çoğunlukla büyük akarsular boyunca dizildikleri veya yamaç eteklerinde kurulduğu gözle çarpır. Daha yakından bakıldığında zaman zaman bu yerleşmelerin akarsular boyunca geliştiği güzel dizilmedikleri, özellikle jeomorfolojik faktörlere bağlı olarak kurulup geliştikleri dikkati çekmektedir. Yer yer vadi oluklarında, daha çok yamaç eteklerinde ve akarsuların denizlere, göllere ve kıyı ovalarına kavakları yerlerde bir, bazen de birden fazla kentin kurulmuş olduğu gözle çarpır. Örneğin, Ereğli, Bafra, Samsun, Çaramba, Edremit, İzmir, Manisa, Mersin, Tarsus, Adana vb. gibi. Bundan başka, iki veya üç akarsuyun dolayısıyla büyük vadilerin kavak sahalarında kurulmuş Edirne, Balıkesir, Adana, Kütahya, Eskişehir, Denizli, Karaman, Elazığ, Malatya, Diyarbakır gibi büyük pek çok kent yerleşmiştir (Yalçınlar,1967: 59). Yine, Anadolu'da büyük dağ sıralarının, doğal ve tarihi yollara geçit verdiği yerler ile bel, boyun, boğaz vadilerin, ekilim sahalarının bir veya iki büyük akarsuya uzak olmayan yerlerinde de bazı yerleşmelerin kurulmuş oldukları gözle çarpmaktadır. Bunlara, Orta Anadolu ile Büyük Menderes ve Gediz havzalarının arasındaki iç batı Anadolu'nun ekilim sahaları üzerinde Afyon ve Uşak; Orta Anadolu ile Akdeniz'e açılan Göksu nehri havzası arasında ve Sertavul geçidi kuzeyinde Karaman; Zigana ve Kop geçitleri arasında Gümüşhane ve Bayburt; Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarının birbirine yaklaştığı kesimde ve Çamlıbel geçidi kuzeyinde Tokat; Sakarya Nehri ile Zmit Körfezi arasında Zmit ve Adapazarı; Sakarya Nehri ile Kocayay (Adranos); Susurluk ve Manyas havzaları arasında

Evaluations on the Environmental Geography of Settlements in Anatolia

Bursa; Çukurova, Fırat ve Amik Gölü havzaları arasında Gaziantep örnek olarak verilebilir (ekil 3).

Ülkemizin jeomorfolojik gelişimine bağlı olarak birbirinden farklı tipte meydana gelmiş ve delta, kıyı, vadi boyu, tektonik çöküntü, etek, karstik ve dağ içi ovaları eklinde ayırt edilen ovalarımız yerleşimlerin en yoğun olduğu yerler arasındadır. Kuşkusuz, farklı olumsuzlukların bu ovaların sahip olduğu potansiyel de birbirinden farklıdır. Bununla birlikte ovaları yerleşim için cazip hale getiren ortak nokta verimli topraklar ile suyun varlığıdır. Bunlardan örneğin, kıyı ovaları yeni oluşukları için toprak yıkanmamıştır, organik maddeler ve kimyasal elementler bakımından zengindir. Ayrıca kıyı ovaları içinde akarsular bulunduğundan su potansiyeli de çok yüksektir. Alüvyal dolgu sahasının tabanı su ile dolu olduğundan hemen her yerde sızıntı kuyulardan su sağlanabiliyor. Hatta bazı ovalarda taban suyu yüzeye kadar gelebilmektedir (Havran ovasında olduğu gibi). Bunun yanında, Türkiye'nin kıyı ovalarındaki iklimik koşullar bu ovalar üzerinde tarımın bütün yıl kesilmeksizin devamını sağlamaktadır. Buna karşılık, tektonizma sonucunda oluşan Kahramanmaraş, Amik, Erzincan, Pasinler, Malatya, Bursa, negöl, Yenişehir, Adapazarı gibi tektonik çöküntü ovalarımız, özellikle kenar kısımları faylı yapıda olduğundan, kırıklar boyunca yüzeye gelen sıcak ve soğuk su kaynaklarına sahiptir. Bu özellikleri ile su potansiyeli artan bu alanlar yerleşim için cazip hale gelmiştir (ekil 3).

Reliyef, özellikle kuvvetli eğim ve yarıma derecesi gibi morfolojik faktörler Türkiye'de kıyı yerleşimlerinin morfolojik özellikleri üzerinde etkili olmaktadır. Hakim kıyı yerleşim tipi toplu köylerdir ve bu karakter, prehistorik kazılardan da anlaşıldığı üzere, yüzyıllar boyunca korunmuştur. Bununla beraber yarıma derecesine ve reliyef iddetine bağlı olarak bu genel tablodan ayrılan birçok sahalar da bulunmaktadır. Örneğin, Doğu Karadeniz bölgesinde yaygın olan dağlık kıyı yerleşimleri, her şeyden önce bu çok eğimli ve çok yarıma sahada tarım yapılabilecek düzlüklerin az, küçük ve dağınık olmasıyla ilgilidir. Güneyde karstla manın yaygın olduğu dağlık sahalarda da, bu defa, ekilebilecek toprakların küçük erime çukurluklarının dağınıklığına bağlı olmasından dolayı

kıyı yerleşimlerinin de bu dağınıklığına uydu olduğu görülür (Erinç, 1973: 17).

Ekolojik Çevrenin Yerleşim Üzerindeki Olumlu-Olumsuz Etkileri

Ekolojik çevrenin yerleşimlerin ortaya çıkması ve gelişimi üzerinde çok önemli bir faktör olduğu kesindir. Bu faktörler çoğu zaman olumlu ve bazı zaman da olumsuz etkileri ile yerleşimleri etkilemektedirler. Örneğin dağlık alanlar, öncelikle yerleşim ve tarımsal faaliyetlere uygun düzlüklerin azlığı ile yerleşim için olumsuz koşullar sunmaktadır. Bunun yanında eğimin fazla olması toprak oluşumunu güçle tirmekte, özellikle bitki örtüsünden yoksun çıplak yamaçlarda toprak oluşumu olanaksız hale gelmektedir. Yine iklimin sertliği, vejetasyon döneminin kısaldığı dağlık alanların diğer olumsuzluklarıdır. Yükselti ve eğim faktörlerinin yarattığı bir başka problem de ulaşımdır. Böyle ki; dağlık alanlardaki ulaşım problemi, bu alanların ulaşılabilirliğini engellemi ve yerleşimlerin sınırlı olmasına neden olmuştur. Nitekim, ülkemizde gerek kırsal gerekse kentsel yerleşimlerin büyük bir kısmının yüksekliği 250 m'ye kadar olan alanlarda toplandığı görülmektedir. Bu durumda, söz konusu alanların ulaşılabilirliği yanında, hiç kuşkusuz verimli tarım alanları ve suyun varlığının önemi büyüktür. Dolayısıyla, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu alanlar tarih çağlarından günümüze kadar yerleşim için çekici olmuştur. Nitekim, 0-250 m'ler arasında yükseltiye sahip alan, ülkemizin yaklaşık %10'unu oluşturmasına karşılık, bu alanda ülkemiz kırsal nüfusunun yine yaklaşık %30'u yer almaktadır (Sergün, 1993-1996: 8).

Bununla birlikte çoğu zaman aynı çevre, yerleşim için hem olumlu hem de olumsuz faktörleri bir arada barındırmaktadır. Örneğin, dağlık alanların bütün bu olumsuzluklarına rağmen, buralarda özellikle tarımsal kullanıma yapılabildiği dağ içi ovalarında yerleşimlerin bulunduğunu görmekteyiz. Dağ veya platoları yaran vadilerin profillerinde görülen eğim kırıklıklarının hemen gerisinde, akarsuyun hızının kesildiği bu yerlerde, akarsuyun taşıdığı alüvyonun birikmesi ile oluşan bu ovalar, dağlık alanlarda yerleşim için uygun ortamı oluşturmaktadır. Bunun yanında dağlık alanlar

zengin orman varlığı ve hayvancılık faaliyetleri için sundukları olanakları ile de yerle melere sahne olmuştur. Nitekim, yükselti ve engebeliliğin fazla olduğu Doğu Anadolu bölgemizde, Fırat Nehri ve kollarının geçtiği tektonik depresyonlarda gelişen dağ içi ovalarında Erzurum, Erzincan, Malatya, Elazığ, Muğla gibi kentlerimizin kurulmuş olduğu görülmektedir (Ekil 3). Yine, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, tektonik depresyonların kenarlarında uzanan fay hatları boyunca sıcak ve soğuk su kaynaklarının yer alması ve buradaki geniş alüvyal ovaların tarım açısından yüksek bir potansiyele sahip olması yerle meler için bir avantaj olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, bu alanlar aynı zamanda deprem bölgeleridir ve sık sık depremler meydana gelmektedir. Eski yerle melerin birçoğu bu tehlikeyi sezdikleri için ova kenarını değil, solum kayadan oluşan yamaçları yerle me yeri olarak seçmişler ve bu şekilde depremlerin zararlarından kısmen korunabilmişlerdir. Ancak, günümüzde gelişme süreci içine giren bazı kentlerde genişleme yamaçları yönünde olması gerekirken, aksine ova tabanına doğru olmuştur, böylece yeni yerleşim ve tesisler fay hatları ve alüvyal dolgu üzerinde yer almaya başlamıştır (örneğin İzmir, Zmit, Eskişehir, Bursa, Erzincan vb.).

Ülkemizde, ilk yerle melerin pek çoğunun sit olarak yamaç sahalarını veya etekleri seçmesinde deprem riskinin dışında, ova tabanlarının su baskınlarına maruz kalması, buna karşılık yamaçların dağ vadileri meltemlerinin etkisi ile ovaya nazaran özellikle yazın daha elverişli iklimatik artılara sahip olması etkili olmuştur (Tunçdilek, 1985, Koçman, 1993:105). Yerle melere ait bu özellik, Ege Bölgesi gibi yaz sıcaklıklarının yüksek olduğu bölgelerimizde sıklıkla gözlenmektedir. Buralardaki eski yerleşimlere baktığımızda, yerleşimlerin yamaçlarda ve evlerin denizden ya da vadiden gelecek serin havayı alabilecek şekilde konumlandırıldığı görülmektedir (Foto 4). Ege Bölgesi'nde Küçük Menderes Havzası, yerle melere ait bu durumu en iyi gözlemleyebileceğimiz yerlerden birisidir. Havzada yerle meler genel olarak Bozdağlar ve Aydın Dağları'nın eteklerinde, 100–450 metreler arasındaki yükselti kademelerinde toplanmıştır. Örneğin, havzadaki büyük yerleşimlerden olan Tire, Bayındır ve Ödemiş ile pek çok köy yerleşim

yeri olarak ova tabanını değil, dağların eteklerini seçmişlerdir (Ekil 5). Ancak, ülkemizin nemli bölgelerinde, özellikle Karadeniz Bölgesi'nde sık sık görülen heyelanlar yamaç yerleşimleri için daima bir tehlike olmuştur. Bunun yanında, son yıllarda nüfusla birlikte artan çevresel baskılar sonucunda, özellikle yamaçlarda bulunan bitki örtüsünün tahrip edilmesi, erozyonu artırması yanında yarı kurak bölgelerimizde, kurak dönem ardından yaşanan sıcak ve kurak karakterli yıllarda yamaçlarda sellenmelere neden olmaya başlamıştır ve yamaç eteklerinde bulunan yerleşimlere tehdit eder duruma gelmiştir (örneğin Isparta-Senirkent).

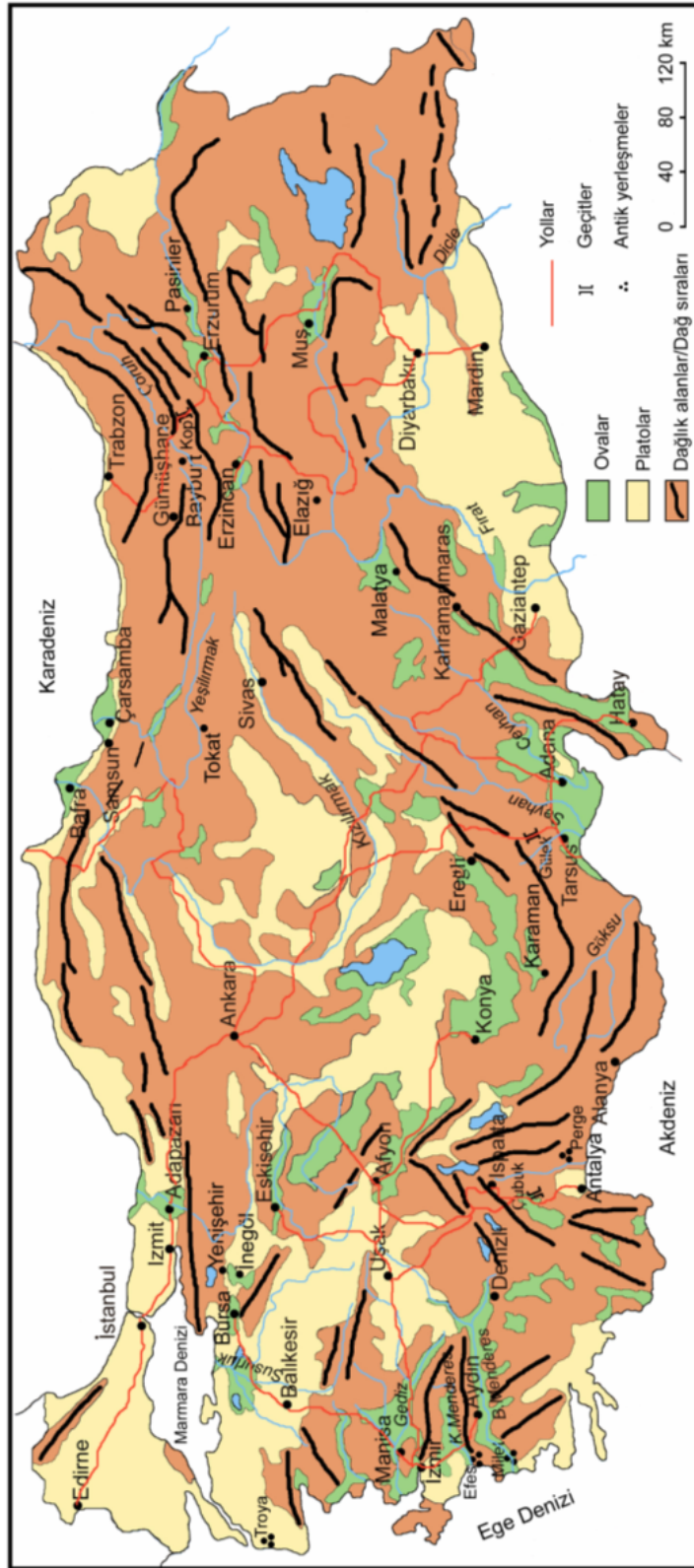
Bunun yanı sıra, depresyonlarda verimli toprak olgusu ve su kaynaklarına bağlı olarak kurulmuş gelişen yerleşimler de günümüzde hava kirliliği sorunu ile karşılaşmaktadır (İzmir, Manisa, Bursa, Malatya, Erzurum vb. olduğu gibi). Örneğin, Ege Bölgesi ovalarını kapatan yüksek dağlık kütleler, yatay hava akımlarını ve sıcaklığın dikey değişimlerini etkilemektedir. Batıdan gelen hava akımları, ovaları çevreleyen dağlık alanlar arasında tutulmakta ve hava kütleleri belli bir süre dağlardan ova tabanlarında tutulmaktadır. Bu olanaklı durumdan dolayı, özellikle soğuk aylarda geceleri ova tabanları gündüzün güne ten aldığı ısıyı ısıtma yolu ile vermekte ve yeryüzü ile temas halindeki hava kütlesi soğumaktadır. Oluk biçimindeki depresyonların tabanlarını dolduran soğuk hava, o esnada üstünde bulunan öteki hava tabakalarından daha ağır olduğu için yükselme imkanı bulamamaktadır. Ayrıca, yine soğuk mevsimde antisiklonal koşullar veya yüksek dağlık yerlerdeki ısıtma nedeniyle çevreden geniş depresyonların tabanlarına doğru hava akımları yönelmektedir. Burada ovaları dolduran soğuk hava kütleleri, havanın dikey doğrultuda karı masasını önlemektedir. Sıcaklık, zeminden yükseldikçe azalacağı yerde artmaktadır. Sıcaklık evritimi veya sıcaklık inversionu adı verilen bu olay sanayileşme, kentleşme ve gecekondu alanının yoğun olduğu İzmir, Manisa, Aydın ve Denizli'nin bulunduğu Ege ovalarında, başta da belirttiğimiz gibi, hava kirliliğine neden olmaktadır. Çünkü, sıcaklık evritiminin alt tabakalarda havanın hareketini sınırlayıcı etkisi, kirli havanın dağlardan tutulmasına neden olmaktadır (Koçman, 1992: 36). Sonuçta, büyük kentlerimiz, özellikle son yıllarda ciddi boyutlarda hava kirliliği sorunu yaşamaktadır (Foto 6).

Foto 1. Lidya Devleti'nin başkenti Sardes'ten bir görünüm.

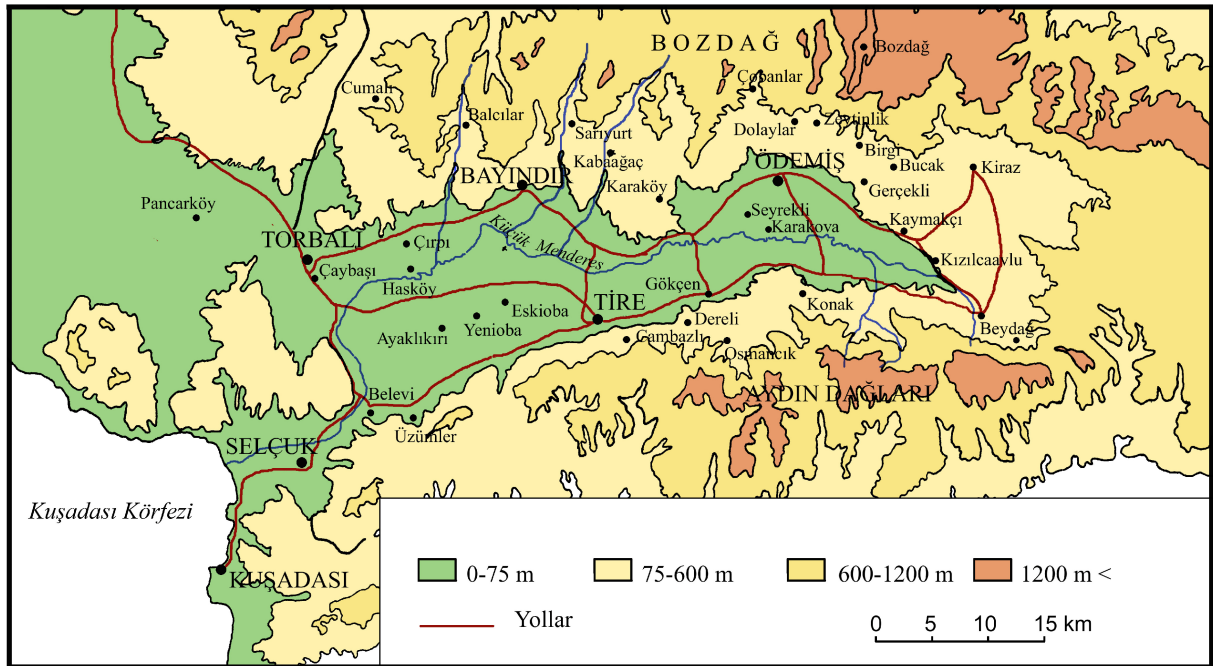
Foto 2. Lidya'nın önemli liman kentlerinden Milet'ten bir görünüm.

ekil 3. Türkiye'deki bazı yerle meler ve bunların kurulu yeri özelliklerini gösteren harita.

Foto 4. Samsun Dağı'nın güney yamacında bulunan Eski Doğanbey Köyü (Söke)'nden bir görünüm.

Şekil 5. Küçük Menderes Havzası'nda yerleşmelerin dağılımı.

Foto 6. İzmir kentinde hızlı nüfus artışı ve sanayileleşme sonucunda yaşanan hava kirliliği.

Sonuç

Yerleşmelerin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde ekolojik çevre unsurlarının doğrudan ve çok önemli rolü bulunmaktadır. Öncelikle insanlar yerleşme yerini seçerken iklimin elverişliliği, verimli topraklar, suyun varlığı, jeomorfolojinin imkan verdiği ulaşım ve savunma kolaylıkları gibi çevre unsurlarına dikkat etmişler ve bu özelliklerin tamamına ya da birçoğuna sahip alanları yerleşmek için tercih etmişlerdir. Yerleşme üzere seçilen bu yerin sahip olduğu ekolojik çevre şartları ve olanakları, yerleşmelerin devamlılığını da etkilemiştir. Böyle ki, bazı yerlerin ilklardan itibaren yerleşmeye sahne olması ve bu özelliğini günümüze kadar devam ettirebilmesi kuşkusuz sahip olduğu ekolojik çevre şartlarının sürekliliği ile ilgilidir. Örneğin Anadolu'da İzmir, Eskişehir, Bursa, Urfa ve Antakya gibi temelleri ilklarda ya da öncesinde atılan ve varlığını günümüze kadar sürdürebilen pek çok kent bulunmaktadır. Bununla beraber, özellikle Anadolu kıyılarında gelişen ve ilklanın önemli birer liman kenti olan Efes, Milet, Pergem, Troya gibi kentler, ortaya çıkışı ve gelişimini hazırlayan çevre şartlarının değişmesi ile birlikte ilkladaki önemini kaybetmişler, varlıklarını günümüze kadar devam ettirememişlerdir.

Ekolojik çevre, genellikle yerleşmeler için hem olumlu, hem de olumsuz şartları bir arada barındırmaktadır. Örneğin, fay hatları boyunca sıcak ve soğuk su kaynaklarının varlığı yerleşmeler için çekici bir unsur olurken, buraların birinci derecede deprem bölgesi olması ise itici bir unsur olur. Benzer şekilde, tektonik depresyonlar yerleşmeler için genellikle olumlu şartlara sahip yerleşim alanlarıdır, özellikle son yıllarda artan ekilde hava kirliliği gibi çevresel sorunların olumsuz etkileri altındadır.

Sonuç olarak; ekolojik çevre unsurları ülkemizdeki yerleşmelerin gelişmesi ve devamlılığını üzerinde çok önemli etkilere sahiptir. Ancak, özellikle son yıllarda artan nüfus ve gelişen sanayi ile birlikte, ekolojik çevre unsurları yoğun baskı altında kalmış, kaynakların azlığı ve dengesiz kullanımı nedeniyle yerleşmeler açısından önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. Bir başka önemli nokta da günümüzde yeni konut alanları veya sanayi alanları yerleşiminde ekolojik çevre koşullarını yerine baskı faktörlerin ön plana alınmasıdır.

REFERANSLAR

- Atalay . 2005. “Kuvaterner'deki iklim Değişmelerinin Türkiye Doğu Ortamı Üzerindeki Etkileri”. *TURQUA-Türkiye Kuaterner Sempozyumu V*, 02-03 Haziran 2005, Bildiriler, İstanbul.
- Derin Z. 2007a. “Yeşilova Höyüğü”. *Türkiye'de Neolitik Dönem Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- Derin Z. 2007b. “İzmir-Yeşilova Höyüğü (İzmir'in en eski yerleşim alanı)”. *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Atatürk Üniv. 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Ayırbaşım.
- Erinç S. 1973. “Türkiye: İnsan ve Ortam”. *.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10, Sayı 18-19, İstanbul.
- Güvenç B. 1996. “*İnsan ve Kültür*”, Remzi Kitabevi, ISBN 975-14-02289-1, İstanbul.
- Karadağ A. 2000. “*Kentsel Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları ile İzmir*”, Titizler Grafik Baskı Hizmetleri, ISBN 975-97139-0-X, İzmir.
- Karadoğan S. ve Tonbul S. 2005. “Adıyaman Havzasında Kuaterner'deki Doğal Ortam Koşullarının Yerleşmelerin Dağılımı ve Diğer İnsan Faaliyetleri Üzerindeki Etkileri”, *TURQUA-Türkiye Kuaterner Sempozyumu V*, 02-03 Haziran 2005, Bildiriler, İstanbul.
- Koçman A. 1991. “İzmir'in Kentsel Gelişimini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri ve Bunlara İlişkin Sorunlar”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi Sayı 3*, s.101-122, Ankara.
- Koçman A. 1992. “Ege Ovalarında İklim Koşullarının Çevresel Etkileri”, *Ege Coğrafya Dergisi 6*.
- Koçman A. 1993. “*İnsan Faaliyetleri ve Çevre Üzerine Etkileri Açısından Ege Ovalarının İklimi*”, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, **73**, İzmir.
- Sergün Ü. 1993-96. “Türkiye'de Kırsal Nüfusunun Yükselti Kademelerine Göre Dağılımı”, *.Ü. Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Dergisi 4*.
- Tunçdilek N. 1985. “Türkiye'de Relief Etkileri ve Arazi Kullanımı”, st. Üniv. Yay. No. 3279, *Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. Yay. 3*.
- Tunçdilek N. 1986. “Türkiye'de Yerleşimin Evrimi”, st. Üniv. Yay. No. 3367, *Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. Yay. 4*.
- Yalçınlar . 1967. “Türkiye'de Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller”, *.Ü. Coğrafya Enst. Dergisi 16*.